

ölve, ízekre szedi magának az autentikus „történetmondásnak” a lehetőségét is, amint ez – s itt már az irodalom területén járunk – E. T. A. Hoffmann *Murr-kandúr életszemlélete* című regényében történik, amikor az „[...] életrajzíró [...] most veszi csak észre, hogy az erről [= Kreisler életének egyes szakaszairól] rendelkezésre álló tudósítások milyen szegényesek, szűkösek, sektélyesek, összefüggéstelenek”.⁵⁹ Az elmondott „történet” referenciális vonatkoztatási pontjairól (való világ vagy valamilyen „lehetséges világ”) ebben a tekintetben pragmatikai jegyek – műfajmegnevezés, műfaji konvenciók, paratextuális elemek, illetve a szövegbe kódolt, a „történetmondást” tematizáló elemek – alapján dönthet az olvasó.

Dressz Margalita:
"In elbeszélés formája"
(BP-1, 2003)

⁵⁹ Hoffmann 1967: 128.

3. fejezet AZ ELBESZÉLÉS REFLEXIVITÁSA

1. Narratív kommunikáció és közvetítettség

Irodalmi elbeszélő szövegekben előfordulhatnak olyan elemek, amelyek a szöveget szöveggként/szövegvilágként, illetve „elbeszéltként” önmagára vonatkoztatják, ezáltal elbeszélő és irodalmi jellegét explicit módon kifejezik. Ilyen elemek a fikatív elbeszélő közbeszólásai, kommentárjai, melyek az ún. auktorialis elbeszélésre¹ általában jellemzőek, ezek az elbeszélést ambivalenssé tehetik, mivel általuk feszültség keletkezik a „történet” és a „történetmondás” között, mert éppen ezek különbözősége, a „történet” elbeszélő történetet mivolta válik láthatóvá. Hangsúlyossá válik így módon a „történetmondás” közvetítettség és ennek magától értetődősége vagy éppenséggel problematikussága. Az elbeszélő közbeszólásai a szöveg azon helyei, amelyekben a fikatív elbeszélő az általa elmondottakat kommentálja, a szöveg (fikatív) olvasóját, illetve befogadóját explicit módon szólítja meg. A fikatív elbeszélő minden elbeszélésnek szükségszerűen

¹ Az „auktoriális” elbeszéléstől vö. többek között Stanzel 1989, részben Stanzel módosítva és pontosítva Petersen, aki szerint az auktorialis elbeszélő „önmagát hozza játékba, amennyiben az elbeszélő történetet nem hagyja magára, hanem saját véleményét, egyéb megfontolásokat, kommentárokat, vagyis egy szubjektívítást érvényesít” (Petersen 1993: 68).

része, az elbeszélő „történet” és a „történetmondás” határán helyezkedik el, ugyanakkor nem minden elbeszélésben „szóial meg” az olvasó számára közvetlenül érzékelhetően, így módon különböző pozíciókat foglalhat el. Az elbeszélés ilyenfajta osztályozásának alapja az elbeszélő történetnek egy érzékelő szubjektum helyzetéhez viszonyított perspektívája. Ezt Genette „fokalizációnak” nevezi, ugyanakkor a fokalizáció típusainak megnevezésében kissé félrevezető, mivel az auktorális elbeszélő esetében ún. „nulla-fokalizációt” feltételez, az elbeszélőt nem kommentáló „semleges” elbeszélőre szorítkozva a „külső fokalizációt”, míg a szereplő „perszonális” perspektívájából történő elbeszélésre a „belső fokalizációt” jellemző.² A leginkább problematikus a „nulla-fokalizáció” elnevezés, hiszen ebben az esetben a „mindentudó” elbeszélő szintén az elbeszélőket kívülről szemlélve mondja el a történetet, s ezt a kívülről állást kommentárjaival érzékelteti is. Ugyanakkor a megnevezéstől függetlenül Genette is hasonló típusokat különböztet meg, mint Stanzel.³

A fikatív elbeszélő kérdése a narratív szövegek pragmatikai síkját érinti, vagyis azt a speciális kommunikációt, ami ezekben a szövegekben és éppen e szövegek által megvalósul, mivel sokrétű kapcsolatok jönnek létre a szövegvilág (fikatív) kommunikációs elemei között, amelyek abból fakadnak, hogy – éppen fikatív mi voltuk miatt – ezek a szövegvilágok az általános kommunikációs modell sajátosan többsíkú változatát képviselik.

Az irodalmi elbeszélő szövegek, éppen fikatív jellegüknél és összetettségüknél fogva, gyakran olyan pragmatikai jegyekkel

² Genette 1994: 134. skt.

³ Stanzel az auktorális elbeszélésen (pontosabban: elbeszélői szituáción) és „perszonális” típus ellenpólusán kívül az elbeszélő háttérbe vonulását említi (Stanzel 1989: 242. sk.), ami mintegy a „semleges” elbeszélő/elbeszélés típusa, „akinek” személyes jelenléte felszámolódik ugyan, de mint az elbeszélőket közvetítő médium továbbra is megmarad (vö. Petersen 1993: 57).

rendelkeznek, amelyek szövegelemekként jelennek meg. Az irodalmi szövegek sajátos kommunikációs modell reprezentálnak, amelyre általában (de műnemenként esetlegesen eltérő formában) az jellemző, hogy a valódi szövegekibocsátó és a valódi befogadó térben és időben elkülönül egymástól, s – elsősorban az irodalmi és fikatív jelleg miatt – a kommunikáció sajátosan többszintűvé válik.⁴ Ha fel tesszük a kérdést, hogyan határozhatók meg és milyen módon kapcsolódnak ezek az elemek egymáshoz, akkor fikatív szövegvilágok esetében ez a „lehetőséges világok” közötti határvonalakat is jelenti, vagyis azt, hogy a fikatív kommunikáció elemei a szövegvilág-modell melyik szintjéhez tartoznak. A sajátos fikatív irodalmi kommunikációnak ennek megfelelően legalább három szintje van: a valós kibocsátó (szerző) és a valós befogadó (olvasó) szintje, amely nem tartozik a fikatív szövegvilághoz; a fikatív elbeszélő és a fikatív befogadó szintje, amely a történetként értelmezett szövegvilág határán van, végül a fikatív szövegvilág, vagyis a történet szintje. Egyes esetekben az elbeszélő a történetként értelmezett szövegvilág határán belülré kerülhet, ami ugyanakkor nem zárja ki az elbeszélői kommentárokat lehetőségét. Ez történik az ún. én-elbeszélés esetében, amely egyes narratív koncepciókban sajátos státusszal bír. Käte Hamburger pl. az én-elbeszélést kivonja az „epikus fikció” köréből, és – mivel a kijelentés fikatív vagy valós jellege nála a kijelentés alanyától függ, és az én-elbeszélőt (a lírai énhez hasonlóan) reális alanynak tekintni – az én-elbeszélés „mint nem fikció, vagyis mint történeti dokumentum tételeződik. Ez pedig én-elbeszélés mi voltából következően történik így”.⁵ Stanzel rendszeré-

⁴ Vö. ezzel kapcsolatban a narratív szövegek Manfred Pfister által megadott kommunikációs modelljét (Pfister 1994: 20. sk.), illetve az elbeszélő szöveg kommunikációs szintjeinek különböző koncepciók összefoglalásaként felvázolt modelljét in Kahrmann–Reiß–Schluchter 1991: 43. skt.

⁵ Hamburger 1968: 246.

ben az én-elbeszélő inkohereus módon szerepel, az elbeszélés formáját (az „én-elbeszélés” és az „ő-elbeszélés”) összemossa az elbeszélő perspektívájával, ami az elbeszélés formájától függetlenül az elbeszélőnek az elbeszéltekhez viszonyított álláspontját, helyzetét jelenti, hiszen az én-elbeszélő is viselkedhet antiktorálisan, vagyis kommentálhatja az általa elbeszélteket.⁶ Más koncepciókban ez a szigorú szétválasztás nem jelentkezik, bár többek között Genette is különbséget tesz ún. heterodiegetikus (vagyis az elbeszélő történeten kívülálló) és homodiegetikus (azaz az elbeszélő történetben szereplőként jelenlévő) elbeszélő között.⁷

A kommunikáció különböző szintjei közötti kapcsolatok különböző jellegű elérhetőségi relációkat hoznak létre egyrészt a történeten belül, másrészt pedig a történet és a fikatív elbeszélő, a fikatív elbeszélő és a fikatív befogadó stb. között. Az elbeszélő irodalmi szövegekre vonatkoztatott fikatív kommunikáció e „minimális” modell szerint a következő elemeket mindenképpen tartalmazza:

szerező–fikatív elbeszélő–narratív szövegvilág/történet–fikatív befogadó–befogadó

Más elképzelések szerint e kommunikáció még több szintre bontható, amennyiben megkülönböztetendő a valós kibocsátó, azaz a tényleges szerző és egy „absztrakt”,⁸ „ideális”⁹ vagy „imp-

⁶ Lásd Petersen 1993: 68; a későbbi elemző szövegpéldák jól mutatják, hogy az én-elbeszélő is többféle módon kommentálhatja az általa elbeszélte történetet.

⁷ Genette 1994: 175.

⁸ Ezt a megjelölést használja Kahrmann–Reiß–Schluchter 1991: 43. skk.

⁹ Ez Pfister terminológiája, vö. Pfister 1994: 20. sk.

likált”¹⁰ szerző, „aki” elméleti konstruktum, a szöveg létrehozásának előfeltétele, az elbeszélés koncepciójaként is felfogható.¹¹

szerező–absztrakt szerző–fikatív elbeszélő–narratív szövegvilág/történet–fikatív befogadó–absztrakt befogadó–befogadó

A különféle modellek eltérő tagoltságuk és fogalomhasználatuk ellenére egyaránt feltételezik a „fikatív elbeszélő–narratív szövegvilág/történet–fikatív befogadó” elemeket, melyek révén a narratív szövegek kommunikációja közvetett jellegű lesz, s e közvetettség, illetve közvetettség az elbeszélő szövegek inherens jellemzője.¹² Emiatt a befogadó csupán a szövegre hagyatkozhat, és csupán a szövegből szerzheti meg az adekvát értelmezéshez szükséges információkat. A kommunikáció akkor sikeres, ha a befogadó ismeri e sajátos kommunikáció szabályszerűségeit, melyek nagyrészt konvencionálisak és elsajátíthatók.¹³ Ugyanakkor a fikatív szövegvilágok értelmezéséhez szük-

¹⁰ Az ún. „implikált szerző” (implied author) fogalma Wayne C. Booth-ról származik (vö. Booth 1961), és megfogalmazása óta – más-más elnevezésekkel – sokat vitatott fogalma az elbeszéléseleméleti kutatásoknak. Többek szerint fontos megkülönböztetni a tényleges szerzőtől, mások szerint viszont ennek nincs igazi relevanciája (a „szerző” kérdésétől, a fogalom értelmezési módjaitól, lehetőségeitől, az irodalmi interpretációban való alkalmazásáról különböző nézőpontok ütköztetésével ad képet többek között a Jannidis és mások szerkesztette tanulmánykötet, vö. Jannidis et al. 1999).

¹¹ Az „implikált” szerző koncepciójának különféle értelmezéséről, a fogalom használatáról vö. Kindt–Müller 1999.

¹² A történet közvetettségére a különféle elbeszéléseleméleti koncepciókban alapfeltételként jelenik meg, vö. többek között Bal 1992: 49. sk.; összefoglaló áttekintést ad Martínez–Scheffel 1999: 20. skk., az egyes elméletek fogalomhasználatának táblázatos összevetése uo. 26.

¹³ Erről a kérdéstől az feltehetően, hogy „[m]ai társadalmunkban létezik egy fikcionalitás-konvenció, amelynek alapján a befogadók bizonyos kijelentéseket fikcionalisnak tartanak. Ez a konvenció csoportfűggő, azaz a szocializáci-

ges ismeretek, készségek megszerzését különböző szövegelező minden esetben jelen lenniük a szövegben (s jelenlétüket részben az irodalmi szövegalkotás konvencióinak változásai határozzák meg, mint pl. az ún. auktorialis elbeszélés vagy az elbeszélő nélküli elbeszélés stb. történeti változásai, „divajai”). Kitüntetett elemet jelentenek e közvetettségben a fikatív elbeszélő „közbeszólásai”, kommentáriai, melyekben a fikatív elbeszélő közvetlenül megszólítja a fikatív befogadót, s ezáltal sajátos kapcsolatot teremt az elbeszélő szövegvilággal. Bár az ilyen szövegelemek nem minden irodalmi elbeszélő szövegben fordulnak elő kötelezően, mégis azt feltételezhetjük, hogy a fikatív elbeszélő minden esetben eleme a fikatív elbeszélésnek, de pl. az ún. szemlélytelen elbeszélés esetén nem jelentkezik közbeszólásokkal, kommentárokkal.¹⁴

Irodalmi elbeszélő szövegekben a fikatív elbeszélő közbeszólásai jelfunkciót töltenek be, és felmutatják az elbeszélő lehetséges funkcióit, melyek itt – a szemlélytelen és perszonális elbeszéléstől eltérően – verbálisan, azaz szó szerint *expressis verbis* is kifejeződnek. Ezek a fikatív befogadó számára megkönnyítik a fikatív szövegvilághoz való hozzáférést, melynek révén a szöveg aktuális befogadója olyan szabályokhoz jut hozzá, amelyek segítségével a szövegvilág, illetve a szövegvilág és a valós világ szemantikai viszonyai, azaz a szövegvilág fikatív jellege elérhetőek lesznek a számára, azokat adekvát módon tudja értelmezni, és a szöveget az irodalmi konvenciók rendszerében el tudja helyezni.

Ös különbözőségük következtében a fikcionalitás jegyei csoportonként eltérőek. Az egyes csoportokon belüli egyéni különbségeket szintén figyelembe kell venni.” (Wilderkamp et al. 1980: 556).

¹⁴ Ryan azt feltételezi, hogy „a narrátor fogalma logikailag szükségszerű minden fikatív történetben, de a szemlélytelen elbeszélésben nincs pszichológiai megalapozottsága” (Ryan 1981: 517).

2. Az elbeszélői kommentárok

A fikatív elbeszélő közbeszólásai három típusra oszthatók, s a szöveg referenciális viszonyaira, szintaktikai és belső szemantikai, valamint pragmatikai jegyeire vonatkozhatnak:

(i) a közbeszólások első típusa – a valós világ és a fikatív szövegvilág tulajdonságainak különbözőző jellegű összevetésével – lát-szölgagos referencia-relációt hoz létre a fikatív szövegvilág és a valós világ között;

(ii) a közbeszólások második típusa a szövegvilág belső szintaktikai és szemantikai jegyeit – pl. a világsszegmensek egymáshoz való kapcsolatait, elrendezettségüket, a szövegvilág belső tér-idő és figurális viszonyait – hangsúlyozza és a fikatív befogadót arra sarkallja, hogy a szövegvilágot a fikatív elbeszélő által konstruált (nyelvi) produktumnak tekintse;

(iii) a közbeszólások harmadik típusa az irodalmi kommunikáció és/vagy az irodalmi alkotás, a szöveglétrehozás bizonyos konvencióit – pl. a szövegvilág mint irodalmi szöveg viszonyát műfaji konvenciókhoz, a fikatív elbeszélő szövegkonstrukciós tevékenységét, a szövegvilág más szövegekhez való viszonyát, intertextuális kapcsolatát – hangsúlyozza oly módon, hogy a fikatív befogadó a szövegvilágot irodalmi és fikatív jellegű szövegeként értelmezze.¹⁵

A fikatív elbeszélő közbeszólásainak különböző fajtái a narratológiában „metalepszis” és „metafikció” elnevezéssel ismert jelenségekkel állnak szoros kapcsolatban, azaz metalepszisz és metafikciót hoznak létre, vagyis a fikatív történet és a történetmondás határainak elmozdíthatóságát demonstrálják: a metalepszissel az elbeszélő átlépi a narratív szintek, illetve a fikció és a második fajtájához áll közel), a metafikció esetében pedig a narráció önmagára mint fikcióra utal (ez leginkább az elbeszélő